

Любомир Винар

ЧОМУ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПОВЕРНУВСЯ НА УКРАЇНУ В 1914 РОЦІ

Дотепер в українській історичній літературі не вияснений повністю поворот проф. М. Грушевського на Україну під час вибуху першої світової війни. У 1936 р. М. Мужин у статті, присвяченій критиці політичного світогляду Грушевського писав, що «були глухі згадки в тогочасній пресі, що російський уряд домагався його повороту, загрожуючи в противнім випадку ув'язнити його кривих і конфіскувати його мільйонове майно... Російський уряд мав підстави вимагати повороту Грушевського, бо напевно боявся, що професор, лишившись за кордоном, стане великою небезпекою для цілості російської держави. В дійсності ніхто не був дальший від таких плянів, як Грушевський».¹

Недавно проф. Р. Смаль-Стоцький у статті про початок української державности писав, що, «на нашу думку, Грушевський своїм поворотом змарнував нагоду стати українським Масариком».² Подібні думки про поворот Грушевського в 1914 році до Києва до сьогодні виривають перед дослідниками життя Грушевського.³

У нашій короткій праці бажаємо на основі приступного матеріалу ще раз проаналізувати і насвітлити це досить спірне питання повороту Грушевського.

Під час вибуху світової війни в липні 1914 року М. Грушевський перебував із своєю родиною в Криворівні на Гуцульщині. Там він мав

¹ М. Мужин, «Проф. М. Грушевський», «Вісник» (Львів, ч. 4, 1936, стор. 195—196). У статті автор не наводить жодних джерельних матеріалів, які підтверджували б його висновки. Також не подає безпосередньо цитат з тогочасної преси, яка, на його думку, подавала ці «глухі вістки». Треба також тригадати, що майно родини Грушевського зовсім не було «мільйонове», як пише автор.

² Р. Смаль-Стоцький, Початок віднови української державности, «Золоті роковини». Календар-альманах УНС, Нью-Йорк, 1967, стор. 93.

³ Наприклад, у листі проф. М. Чубатого до автора з 3 жовтня 1967 року коротко обговорюється питання повороту М. Грушевського до Києва в 1914 році. М. Чубатий також наводить певну паралелю між Масариком і Грушевським.

Тут треба зазначити, що таку паралелю тяжко провести, беручи до уваги тодішню політичну ситуацію. Розв'язання чеської проблеми (розпад Австро-Угорщини) було в тодішніх плянах Антанти. Натомість розв'язання української проблеми (очевидно, коштом Росії) ніяк не входило в плани Антанти.

свою хатчину і майже щороку виїжджав туди на літні вакації. У той час він уже не брав активної участі в політичному і науковому житті галицьких українців. Про це згодом Грушевський писав, що «я вже не брав діяльної участі в громадським життю в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з поляками, а моя діяльність полякам здавна не подобалась, вони уважали мене жерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з поляками (в справі соймової реформи і інших справах), я почув, що проти мене пішла інтрига в самих українських кругах (деякій часті їх, розуміється)».⁴ Треба згадати, що в 1911 році Грушевський видав збірку своїх статей п. н. «Наша політика»,⁵ в якій критично розглянув діяльність галицьких політичних діячів і взагалі проаналізував усі «болючки»-недомагання українського життя в Галичині в аспектах культурному, політичному і фінансово-економічному. Ця публікація викликала гостру реакцію серед членів провідної галицької національно-демократичної партії, а зокрема Костя Левицького, Є. Олесницького й інших визначних галицьких політиків. Це спричинилося до ще більшої ізоляції Грушевського від політичного життя в Галичині і мало також безпосередній вплив на його працю в НТШ. У 1913 році М. Грушевський відмовився від головування в НТШ через внутрішні тертя і непорозуміння. Цим справам присвяtimo окрему статтю, тут лише підкреслимо, що цей розрив Грушевського з галицькими діячами вплинув на його остаточне рішення перейти восени 1914 року на працю до Києва, де і так він дуже часто бував і видавав «Літературно-Науковий Вісник». У 1914 році кінчилося 20 літ служби Грушевського у Львівському університеті, і восени того року він плянував перейти на пенсію. Вибух світової війни перешкодив цим плянам.

Становище Грушевського в Криворівні було дуже небезпечне. Про це досить докладно пише В. Дорошенко: «Польські ендеки (вшехполяки) ненавиділи Грушевського, вважаючи його за головного промотора українського національного руху в Галичині. А що адміністрація в Галичині була в польських руках, то перший-ліпший староста або командант місцевої жандармської станиці міг, прикриваючись воєнним станом, знищити „батька гайдамаків” під будь-яким претекстом, як москофіла й ворога Австрії. Становище Грушевського і його сім'ї було тим більш небезпечне, що поляки та їх приятелі мадяри тоді люто кинулися на наших свідомих людей і багатьох із них без ніякого суду безповинно повісили за їх ніби то москвофільство і шпигунство на користь Росії... А знов, якби поляки їх не чіпали, то можна було сподіватися лиха від москалів, коли б вони дійшли до Криворівні, бо російська Чорна сотня весь час цькувала Грушевського, як провідника українського сепаратизму, й закликала уряд до розправи з „клятим мазепинцем”. Отож, якийнебудь військовий старшина, російський

⁴ «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919», «Український Історик», ч. 1—2 (9—10), 1966, стор. 98.

шовініст, міг, користаючи з воєнного стану, на власну руку знищити „батька мазепинців”, сподіваючись за це від влади навіть нагороди». ⁶

Грушевський був добре поінформований про доноси галицьких москвофілів і своїх малоросів про його діяльність у Галичині. ⁷ У додатку до цієї статті ми друкуємо донос начальника російської жандармерії в Галичині, полк. Мазенцова від 17 січня 1915 року, в якому закидається Грушевському і його співробітникам «зрадницька робота» на користь Австрії. Цей документ відтворює до певної міри тодішню атмосферу доносів, у якій доводилося працювати Грушевському і його співробітникам.

В часі перебування Грушевського в Криворівні київські діячі намагалися з ним порозумітися, але через воєнні події це їм не вдалося зробити. Як згадував Дмитро Дорошенко, «ідейний провідник українського руху проф. М. Грушевський перебував у Галичині на літнику в Карпатах, і порозумітися з ним не було можна». ⁸

Беручи до уваги небезпеку перебування Грушевського в Криворівні, діячі Союзу визволення України добилися від австрійського генерального штабу вивезення його до Відня. У Відні Грушевський відчув цілу низку зустрічей з українськими діячами. Він зорієнтувався, що війна затягнеться, і тому вирішив виїхати до неутральної Італії, щоб звідтіля сконтактуватися з киянами. Треба згадати, що Грушевський ніколи не був австрофілом. За місяць до оголошення війни Грушевський помістив у «Літературно-Науковому Віснику» статтю «Сараєвська трагедія», яка була сконфіскована австрійською цензурою, а проти її автора розпочато дисциплінарне слідство. Це ще більше настроїло Грушевського проти австрійської орієнтації.

В Італії Грушевський в першу чергу сконтактувався з своїми однодумцями в Києві, які просили його якнайшвидше повернутися на Україну. ⁹ І саме це було безпосередньою причиною виїзду Грушевського до Києва.

Про це він докладно згадує в «Автобіографії»:

«... я таки виїхав до Італії (що тоді була неутральною), щоб обмінятися телеграмами з київськими земляками і від них дістав заклик негайно приїздити: моє перебування за кордоном давало ворогам українства привід до різних інсинуацій, а українцям і так приходилося дуже прикро тоді (війна дала притоку до млогого нищення українства по всій лінії і з польської і з російської сторони). Хоча ніякої

⁵ М. Грушевський, *Наша політика*, Львів, 1911, 119 стор. Цікаві коментарі до цієї праці читач знайде в статті М. Курдуби «Грушевський про нашу політику», «Вістник СВУ», ч. 67 (127), 1916, стор. 786—787.

⁶ В. Дорошенко, *Перший президент відновленої української держави*, «Овид», ч. 2—3, 1957, стор. 28.

⁷ У спогадах О. Лотоцького один розділ присвячений «Українству в світлі реакційної думки», в ньому докладно передано тодішню атмосферу доносів. О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 3, 1934, стор. 271—280.

⁸ Д. Дорошенко, *Історія України 1917—1923 рр.*, т. I, 1932, стор. 4.

⁹ Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле*, ч. II, Львів, 1923, стор. 23.

політичної роботи я тоді за кордоном не робив, проте своїх земляків мусів послухати і в середині падолиста добрався до Києва». ¹⁰

В світлі вищенаведених даних бачимо, що М. Грушевський, повертаючися на Україну в 1914 році, керувався головне тодішньою ситуацією на Україні і закликком членів Товариства українських поступовців у Києві, ідейним провідником яких він був. Своїм поворотом Грушевський хотів протидіяти і запобігти нищенню українства під російською владою. Крім того, він бажав ділити з своїм народом його долю під час воєнної хуртовини. Гіпотеза М. Мухина про вплив російського уряду на рішення Грушевського повернутися до Києва не знаходить жодного джерельного підтвердження і не витримує критики.

Між іншим дуже добре сталося, що Грушевський виїхав з Відня. Зараз по його виїзді австрійський уряд, на основі доносу, видав наказ арештувати Грушевського. Його обвинувачували в москвофільстві. Д. Дорошенко пише, що «мотивоване обвинувачення склав один з його учнів». ¹¹ Знаємо, що одним із свідків, який зізнавав на некористь Грушевського, був його учень С. Томашівський. Беручи до уваги абсурдність такого обвинувачення, воєнний австрійський суд заочно виправдав Грушевського. ¹²

У Києві Грушевський пробув на волі лише чотири дні. Протягом того часу він докладно поінформував тупівців про міжнародну ситуацію і про українське політичне життя в Галичині і Відні. Російська поліція заарештувала його під претекстом «австрофільства», також обвинувачували його в допомозі організації легіону січових стрільців у Галичині. У скорому часі Грушевського вивезли до Сибірска, а опісля перевезли до Казані, а вкінці до Москви. До Києва М. Грушевський повернувся з вибухом революції в 1917 році, як заочно обраний Голова Української Центральної Ради.

ДОДАТОК

У 1917 році Сергій Єфремов досліджував архів Київської жандармерії, де знайшов численні секретні звідомлення, які стосувалися українського національного руху в Західній і Східній Україні. Передру-

¹⁰ «Автобіографія», цит. пр., стор. 99.

¹¹ Д. Дорошенко, цит. пр., стор. 26.

¹² Про цю подію проф. М. Чубатий у листі з 3. X. 1967 пише наступне: «Усіх деталей не знаю. Знаю одначе, що в перших роках війни хтось подбав, щоб Грушевського поставити у Відні перед воєнний суд заочно. Томашівського покликали на свідка русофільства Грушевського. Детайлів не знаю, але памятаю, що до мене доходили вістки, дуже неприхильні для Томашівського відносно його зізнань перед воєнним судом проти Грушевського». Справа відношення С. Томашівського до Грушевського в 1914 і раніших роках вимагає окремого дослідження. Тут лише треба згадати, що він був автором анонімного пасквіля проти Грушевського в 1911 році і належав до тієї групи членів НТШ, які намагалися усунути Грушевського від керівництва в НТШ. У 1900-их роках С. Томашівський був великим звеличником Грушевського.

ковуємо з «Щоденника» Євгена Чикаленка (Львів, в-во Червона Калина, 1931, стор. 472-475) донесення полк. Мазенцова, російського начальника «Временного Жандармского Управления» в Галичині, з 17 січня 1915, яке стосується діяльності Грушевського й інших українських діячів. Це донесення Є. Чикаленко переписав з оригіналу, який був в посіданні С. Єфремова.

«В движеніи галицких мазепинцов приняли живѣйшее участие и російскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій здѣсь во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуньов, Н. В. Лисенко — Кіевѣ; Н. Михновскій — в Полтавѣ, доктор Луценко — в Одессѣ, А. Крымскій — в Москвѣ, Ал. Лотоцкій — в Петроградѣ и др.

Начиная с 1905 года всѣ мазепинскія партіи в Галиціи и их отдѣленія в Россіи окончательно сознали идею „Самостійной Укрины” и всецѣло стремились только к тому, чтобы использовать в удобное время переход Австріи через границу в Россію, сейчас же вызвать мятеж и затѣм отторгнуть Украину от Россіи и под скипетром Габсбургов основать «Украинское Королевство».

По этому поводу был даже заключен формальный договор между Эрцгерцогом Францем-Фердинандом и російскими мазепинцами. Именно в 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи в Конопіштѣ из Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель др. Евгений Олесницкій и митрополит Шептицкій, и з Россіи: Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко из Кіева и Н. Михновскій из Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами в Россіи и в пользу австрійской династіи.

Об этом событіи знали всѣ предводители всѣх мазепинских партій и поэтому, хотя партіи эти работали по разным платформам, но стремленія их сводились к одному, именно к отторженію Украины от Россіи и всѣ они были непримиримыми врагами Россіи.

Таким образом члены всѣх этих партій, былили они из партіи націонал-демократической или социал-демократической или же радикальной, были одними и тѣми мазепинцами»...

«Как прежде центром мазепинскаго (украинскаго) движенія был г. Львов в Галичинѣ, так тепер Кіев.

Одновременно с объявленіем австрійской мобилизаціи группа выдающихся мазепинских дѣятелей разных партійных убѣжденій уѣхали в Кіев, увозя с собою огромное количество прокламацій и возваній к мятежу под названіем „До Украинскаго народа”. Выѣхали тогда в Кіев депутаты: Др. Логвин Цегельскій, Вячеслав Будзиновскій, социал-демократы: Николай и Лев Ганкевичи, Иван Сіяк и социал-революціонеры: Федор Королев, Феофил Мелень и др. Юльян Бачинскій; террорист Юрій Скоропис-Желтуховскій¹¹⁶⁾ (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народнаго Комитета Украинской Национал-Демократической партіи др. Стефан Баран.

До своего отъѣзда в Кіев они побывали у проф. М. С. Грушевскаго на его дачѣ в Криворовнѣ около Коссова в Карпатских горах и имѣли с ним по этому поводу совѣщанія.

В Кіевѣ они собрались в Украинском клубѣ „Родина” на Б. Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители кіевских мазепинцев: издатель мазепинскаго ежедневника Евгений Харлампіевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрій Сѣрый), нѣсколько лиц студентов и делегаты из провинціи от мазепинских дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи в „Родинъ”, а затѣм в квартирѣ Чикаленка, по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая організація под названіем „Союз Визволенія України” („Союз освобожденія Украины»). Цѣль этого союза взятъ на себя работу Львовских мазепинских партій, представители которых ушли на войну и выѣхали в глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніем и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніем прокламацій по цѣлой Южной Россіи, прокламацій, которые заранѣе уже были отпечатаны в Кіевѣ

Когда союз со своими отдѣленіями, „кружками” и проч. начал функціонировать, кіевскіе мазепинскіе главари призвали проф. М. С. Грушевскаго, чтобы он немедленно пріѣхав в Кіев и принял руководство „Союза”. Грушевскій находился тогда в Криворовнѣ в Галичинѣ, из которой выѣхал через Будапешт в Вѣну. Здѣсь он побывал на совѣщаніи с мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и через Венецію на Балкан уѣхал в Кіев, гдѣ и был арестован без предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска».

Коментар :

Донесення Мазенцова про діяльність українських політичних партій і провідних діячів правдоподібно було складене на основі інформацій галицьких москвофілів. У ньому зовсім перекручено наставлення Грушевського до Союзу визволення України, як також подано фантастичні вигадки про побачення українських діячів з ерцгерцогом Францом-Фердинантом у 1910 році. Як відомо, Грушевський під час короткого перебування в Києві в 1914 році дуже докладно поінформував провідних членів Товариства українських поступовців про діяльність СВУ, до якої ставився з певним застереженням. На основі його справоздання про СВУ Рада ТУП ухвалила передати діячам СВУ пересторогу, щоб «вони були дуже обережні у своїх виступах від імені всієї України: не знаючи наших обставин, не маючи з нами контакту, вони моглиб наробити помилок своїми виступами й заявами в імені цілої України».¹

Не зважаючи на фальшивість заповідань, вищенаведений документ дуже характеристичний у відтворенні тодішньої задушливої атмосфери доносів галицьких москвофілів і взагалі московської жандармерії і повністю характеризує їхнє відношення до українського національного руху і його діячів.

¹ Д. Дорошенко, Мої спомини про недавнє-минуле, цит. пр., стор. 29.